

Paweł Żarkowski

OCHRONA DÓBR KULTURY W CZASIE WOJNY W ŚWIELE PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO

Wprowadzenie

Od zarania dziejów wojna pozostaje największym niebezpieczeństwem dla dóbr kultury. Niestety, liczba i ciężar gatunkowy zagrożeń wojennych nie maleje. Jak pokazuje historia wojen, straty w dobrach kulturalnych państw powstałe na skutek działań zbrojnych towarzyszyły praktycznie wszystkim epokom historycznym. Stąd też troska o ochronę dziedzictwa kulturalnego, w tym skuteczne zabezpieczenie go przed zniszczeniem i bezpowrotną utratą w czasie wojny. Dla realizacji tego celu konieczne stały się działania obronne społeczności międzynarodowej wyrażające się m.in. w zabezpieczeniach prawnych i praktycznych przedsięwzięciach na rzecz ochrony światowego dziedzictwa i dorobku kulturalnego ludzkości.

Ochrona dziedzictwa kulturalnego wynika z naturalnych procesów warunkujących istnienie dóbr kulturalnych oraz potrzebę zapewnienia im możliwości przetrwania. Polega ona głównie na zabezpieczeniu ich przed zniszczeniem, uszkodzeniem, dewastacją, zaginięciem lub wywozem za granicę. Ochrona dóbr kulturalnych obejmuje również działania związane z opracowaniem dokumentacji naukowej, ewidencji oraz rejestracji, a także ich konserwacją, restauracją czy odbudową opartą na zasadach naukowych. Podyktowana jest zarówno interesem narodowym, jak i świadomością wartości ogólnoludzkich¹.

¹ *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, red. K. Zalasieńska, Warszawa 2014, s. 19.

W XXI w. kwestie dotyczące bezpieczeństwa dóbr kulturalnych podczas konfliktów zbrojnych zajmują istotne miejsce w międzynarodowym prawie humanitarnym. Obecnie większość państw świata zgadza się, że w razie konfliktu zbrojnego niektóre kategorie osób i dóbr materialnych powinny być chronione podczas walki. To właśnie szereg umów prawnych opartych na takich zasadach stworzył międzynarodowe prawo humanitarne, które składa się z uznanych w skali międzynarodowej norm postępowania uczestników działań zbrojnych, mających na celu zagwarantowanie bezpieczeństwa wybranym kategoriom osób i obiektów cywilnych znajdujących się w rejonie walk.

Proces planowania i prowadzenia walki przez siły zbrojne

Współcześnie, aby działania wojenne były prowadzone zgodnie z normami międzynarodowego prawa humanitarnego, niezbędne jest przestrzeganie przez siły zbrojne kilku elementarnych zasad dotyczących procesu planowania i prowadzenia walki. Jedną z takich zasad jest konieczność dostarczenia dowódcy odpowiedzialnemu za powodzenie danej operacji odpowiednich informacji o przeciwniku i otoczeniu. Muszą one obejmować m.in. położenie i charakter ważnych obiektów cywilnych, w tym również chronionych prawem obiektów kulturalnych. Efektem zebranych informacji może być podjęcie podczas wyznaczenia celów ataku właściwych środków ostrożności zapewniających bezpieczeństwo dobrom kulturalnym. Takie działanie zapewnia także wykluczenie bądź zredukowanie do minimum prawdopodobieństwa zniszczenia obiektów kulturalnych znajdujących się w sąsiedztwie celów wojskowych.

Decydujące znaczenie dla ochrony dóbr kulturalnych podczas działań zbrojnych ma odpowiednie wyszkolenie i przygotowanie w tym zakresie zarówno dowódców, jak i bezpośrednich wykonawców postawionych zadań. Punktem wyjścia jest możliwie pełna wiedza o obszarze działań zbrojnych, która pozwala zminimalizować negatywny wpływ użycia środków walki na otoczenie. Jest to również szerokie pole do działania dla komórek współpracy wojskowo-cywilnej (ang. *civil-military cooperation* – CIMIC) funkcjonujących w strukturze sił zbrojnych państw należących do Sojuszu Północnoatlantyckiego². W zakresie ich kompetencji znajduje się również przygotowanie i opracowanie bazy danych o lokalnym środowisku cywilnym. Baza obejmuje m.in. zestaw informacji dotyczących funkcjonowania władz lokalnych, miejscowej ludności, organizacji międzynarodowych i pozarządowych oraz uwarunkowań historyczno-kulturowych danego obszaru działań wojennych.

² *Współpraca cywilno-wojskowa (CIMIC – NATO)*, red. W. Molek, S. Bukowicka, Warszawa 2003, s. 6–15 (Zeszyt Problemowy Towarzystwa Wiedzy Obronnej, nr 3).

Strony w konflikcie zbrojnym oraz członkowie sił zbrojnych (kombatanci) mają prawnie ograniczony wybór metod i środków prowadzonej walki zbrojnej. W myśl norm międzynarodowego prawa humanitarnego walkę należy prowadzić jedynie przeciwko celom wojskowym, przez które należy rozumieć siły zbrojne (z wyjątkiem służby medycznej i personelu duchownego oraz przedmiotów wyposażenia medycznego i kultu religijnego), urządzenia, budynki i pozycje, gdzie rozmieszczone są siły zbrojne lub ich wyposażenie, oraz inne obiekty mogące skutecznie przyczynić się do prowadzenia działań lub osiągnięcia określonych korzyści wojskowych.

Ogólne zasady dotyczące środków walki i ich użycia opierają się na zasadniczym rozróżnieniu między kombatantami i celami wojskowymi a osobami i obiektami cywilnymi. Strony wojujące i ich siły zbrojne powinny zatem powstrzymać się od użycia rodzajów broni:

- które mogłyby spowodować nadmierne cierpienia;
- które ze względu na brak precyzyjności lub skutki swojego działania raziłyby bez rozróżnienia osoby cywilne i kombatantów;
- których szkodliwe skutki nie mogą być kontrolowane w czasie i w przestrzeni przez tych, którzy ich używają.

W trakcie działań zbrojnych zabronione jest stosowanie zwłaszcza takich rodzajów broni oraz metod walki, które powodują zbędne cierpienia lub nadmierne straty w środowisku naturalnym. Mając na uwadze ochronę ludności cywilnej i dóbr o charakterze cywilnym przed skutkami działań wojennych, strony konfliktu powinny zawsze odróżniać kombatantów od ludności cywilnej. Zarówno ludność cywilna, jak też poszczególne osoby cywilne nie powinny być przedmiotem ataków wojskowych. Ataki mogą być skierowane wyłącznie na cele wojskowe. W myśl obowiązujących reguł prawnych zabronione jest zabijanie lub ranienie przeciwnika poddającego się lub niezdolnego do walki. Osoby wyłączone z walki oraz osoby, które nie uczestniczą bezpośrednio w działaniach zbrojnych, mają prawo do poszanowania ich życia oraz integralności fizycznej i psychicznej – we wszelkich okolicznościach i bez żadnych uprzedzeń powinny być chronione i traktowane humanitarnie. Należną im ochronę i poszanowanie powinna zapewnić ta strona konfliktu, w której władzy się znajdują. Ochrona obejmuje także personel medyczny i duchowny, zakłady lecznicze, środki transportu medycznego oraz sprzęt i materiały przeznaczone do użytku medycznego. Znakami tej ochrony są czerwony krzyż, czerwony półksiężyc lub czerwony kryształ na białym tle, które także podlegają ochronie. Należy pamiętać, że każdej osobie przysługują podstawowe gwarancje sądowe. Nikt nie może być pociągnięty do odpowiedzialności za czyn, którego nie popełnił.

Zakaz atakowania ludności cywilnej, osób i obiektów cywilnych jako zamierzonej metody prowadzenia wojny dotyczy też atakowania lub bombardowania niebronionych miast, wsi, domów mieszkalnych i budowli czy dopuszczania się rabunku, nawet jeśli miasto lub miejsce zdobyto szturmem. Niedozwolone jest

także stosowanie represaliów³ przeciwko osobom lub dobrom chronionym. Międzynarodowe prawo humanitarne zabrania także stosowania metod walki, które zmierzają lub mogą zmierzać do wywołania długotrwałych skutków o szerokim zasięgu i poważnych szkód w środowisku naturalnym. Niedopuszczalne jest również prowadzenie ataków bez rozróżnienia, czyli takich, które nie są skierowane przeciwko określonemu celowi wojskowemu. Z tego też powodu niezwykle ważne jest to, żeby dowódcy podejmowali decyzje dotyczące użycia siły na podstawie informacji dostępnych w danej chwili, a nie na podstawie informacji nieaktualnych lub niesprawdzonych.

Ogólna odpowiedzialność w czasie działań zbrojnych spoczywa na dowodzącym siłami zbrojnymi i rozciąga się na wszystkie operacje i misje wojskowe prowadzone na lądzie, na morzu i w powietrzu, obejmując całą sieć dowodzenia oraz drogi ewakuacji, współpracę z władzami cywilnymi, okoliczności szczególne oraz wydawanie wytycznych dla podwładnych. Każdy dowódca zobowiązany jest upewnić się, czy podwładni znają międzynarodowe prawo humanitarne oraz podjąć kroki niezbędne dla zapobieżenia naruszeniom tego prawa podczas działań zbrojnych. W razie naruszenia prawa dowódca powinien upewnić się, że naruszenie ustało oraz że podjęte zostało postępowanie dyscyplinarne lub karne wobec sprawców naruszeń prawa.

Międzynarodowe prawo humanitarne musi uwzględniać zjawisko wojny i istnienie celów wojskowych, które określane są mianem kryterium konieczności wojskowej. Nie jest zatem jego rolą zabranianie prowadzenia wojny lub tworzenie norm czyniących wojnę niemożliwą. Zadaniem tego prawa jest jedynie dążenie, by skutki wojny utrzymywać w ramach absolutnej konieczności wojskowej. Prawo nie sankcjonuje przy tym użycia brutalnej siły, odzwierciedla natomiast pragnienie ustanowienia realistycznych ograniczeń jej użycia, które mogą być skutecznie stosowane. Sprzeczne interesy konieczności wojskowej i względów humanitarnych mogą być uzgodnione w przepisach, które ograniczają użycie siły w czasie wojny. Trzeba wyraźnie zaznaczyć, że żaden konflikt zbrojny nie jest humanitarny. W najlepszym przypadku wojna może być prowadzona w sposób racjonalny, co oznacza profesjonalizm stron objawiający się respektowaniem norm międzynarodowego prawa humanitarnego w ramach istniejących zasad sztuki wojskowej.

Stosunek walczących do bezpieczeństwa dóbr kultury

W XXI w. coraz powszechniej dochodzimy do przekonania, że dziedzictwo kulturalne narodów obejmuje nie tylko sferę materialną, ale i duchową. Ważne jest

³ Represalia – naruszenie prawa wojennego w odpowiedzi na naruszenie tego prawa przez nieprzyjaciela. Są ostrzeżeniem i naciskiem na nieprzyjaciela, przybierającym postać odwetu i mającym zmusić go do zaprzestania dalszych bezprawnych działań oraz do przestrzegania prawa wojennego.

zatem nie tylko dążenie do ocalenia dla przyszłych pokoleń kulturowej spuścizny ludzkości, ale także uczynienie z niej podstaw do dalszego rozwoju. Współcześnie największym niebezpieczeństwem dla dziedzictwa kulturalnego pozostaje wojna, która nieuchronnie prowadzi do niezmierzonych cierpień ludzi i do poważnych szkód materialnych. Najczęściej cechują ją wybuchy prymitywnej i dzikiej przemocy⁴. Wojna jest nie tylko wrogiem człowieka, ale również wrogiem tego wszystkiego, co jest jego najdoskonalszym wytworem, tj. całego dziedzictwa kulturalnego i historycznego. Potwierdzeniem tego mogą być przypadki dzieł sztuki, które zostały przez ludzkość bezpowrotnie utracone w trakcie trwania licznych konfliktów zbrojnych w przeszłości⁵. Wystarczy przypomnieć celowe niszczenie zabytków i muzeów podczas walk prowadzonych w ostatnich latach w Afganistanie, Iraku czy Syrii.

Dobrem kulturalnym jest każdy przedmiot ruchomy i nieruchomy, dawny lub współczesny, mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na swoją wartość historyczną, naukową lub artystyczną. Dobra kulturalne są dorobkiem myśli, pracy i talentu wielu pokoleń. Stanowią materialne świadectwo dziejów każdego narodu. Z tego też względu szkody wyrządzone dobrom kulturalnym jakiegokolwiek narodu stanowią wyraźną stratę w dziedzictwie kulturalnym całej ludzkości⁶.

Celem ochrony dziedzictwa kulturalnego jest zachowanie dóbr kulturalnych, należyte ich utrzymanie oraz społeczne wykorzystanie i udostępnienie do celów naukowych, dydaktycznych oraz wychowawczych. Dobra kulturalne mają służyć nauce, ale także popularyzować wiedzę i sztukę, stanowiąc trwały element rozwoju kultury oraz aktywny składnik życia współczesnego społeczeństwa. Podstawą efektywnego systemu ochrony dóbr kulturalnych jest zatem przede wszystkim kształtowanie w świadomości społeczeństwa niezbędnej wiedzy w tym zakresie.

Działania zbrojne zawsze stanowiły zagrożenie dla obiektów dziedzictwa kulturalnego. O stosunku do dóbr kulturalnych decydowały cele wojny oraz poziom techniczny uzbrojenia – najczęściej były one niszczone wskutek prowadzonych działań lub stawały się przedmiotem ułatwionej w warunkach wojennych grabieży, która towarzyszyła praktycznie wszystkim wojnom. Historia zawiera liczne przypadki tego typu działań skierowanych przeciwko dobrom kulturalnym pokonanego państwa. Powszechnie stosowane przez zwycięskie państwa prawo łupu wojennego obejmowało m.in. wywożenie z terytoriów pokonanych państw cennych obiektów kulturalnych. Przykładów rabowania dóbr kulturalnych, świa-

⁴ J. Keegan, *Historia wojen*, tłum. G. Woźniak, Warszawa 1998, s. 17–19.

⁵ G. Leszczyński, *Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń czasu wojny i pokoju*, [w:] *Rola i zadania sił zbrojnych w zakresie ochrony dóbr kultury wobec zagrożeń czasu wojny i pokoju*, red. R. Bzinkowski et al., Warszawa 2001, s. 15–16.

⁶ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r., Dz.U. z 1957 r., nr 46, poz. 212, rozdz. 1, art. 2.

domego burzenia zdobytych miast i niszczenia terytoriów, grabieży i rekwizycji nie brakowało zarówno w starożytności, średniowieczu, jak i w wiekach późniejszych. Od najdawniejszych czasów dzieła sztuki bądź pamiątki po władcach, wybitnych wodzach i uczonych, a nawet całe zbiory biblioteczne były pożądanym przez zwycięzców przedmiotem rabunku.

Już w czasach starożytnych (m.in. w tekstach biblijnych) można spotkać opisy licznych rabunków i zniszczeń. Choć z czasem tego typu działaniom zaczęły towarzyszyć również głosy oburzenia, prawo niczym nieograniczonego łupu wojennego było tak silne, że nie mogły one wówczas uzyskać mocy prawnego nakazu ochrony nawet najwybitniejszych wytworów ludzkiej myśli. Przez wojny ludzkość traciła dorobek całych pokoleń i dziedzictwo własnej tożsamości. Stopniowo zaczęły rozwijać się nowe myśli oraz poglądy na wojnę i jej rolę w celowym niszczeniu dziedzictwa kulturalnego narodów.

Konieczność zapewnienia kulturalnemu dorobkowi ludzkości większego bezpieczeństwa uwidoczniła się po raz pierwszy w okresie Renesansu⁷. Domagano się poszanowania bezpieczeństwa dóbr kulturalnych i dzieł sztuki, tłumacząc to faktem, że „niektóre rzeczy są tego rodzaju, iż nie mają żadnego znaczenia dla rozpoczęcia lub prowadzenia wojny, rozum nakazuje zatem oszczędzać takie rzeczy nawet w toku wojny”⁸. W świetle nowych prądów wielu wybitnych uczonych zaczęło też śmielej wysuwać pogląd wykluczający możliwość stosowania prawa zdobyczy w stosunku do dóbr artystycznych, uznając, że są one klasycznym przykładem rzeczy, na które natura nie wyznaczyła ceny⁹. W okresie Renesansu i Oświecenia coraz kategoryczniej stawiano też wobec walczących stron żądania, aby w toku konfliktu zbrojnego ograniczały się tylko do działań niezbędnych do odniesienia zwycięstwa. Kreowanie nowych myśli i poglądów na wojnę i próby ograniczenia jej skutków, także wobec dóbr kulturalnych, potwierdzone zostało na kongresie wiedeńskim w 1815 r. przez restytucję zagrabionych podczas wojen napoleońskich dzieł sztuki¹⁰.

Proces tworzenia się norm prawa dotyczącego zapewnienia większego bezpieczeństwa dobrom kulturalnym przebiegał z zasady przy okazji likwidacji skutków zakończonych wojen. W rezultacie powstawały normy prawne, na podstawie których można było konstruować ogólne zasady opieki i poszanowania dziedzic-

⁷ W. Białek, *Decyzja Ministra Obrony Narodowej RP w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w działaniach sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w ujęciu retrospektywnym*, [w:] *Prawo w konflikcie zbrojnym*, red. P. Żarkowski, Warszawa 2006, s. 102–103 (Edukacja Obywatelska w Wojsku, z. 16).

⁸ H. Grocjusz, *O prawie wojny i pokoju. Trzy księgi, w których znajdują wyjaśnienie prawo natury i prawo narodów, a także główne zasady prawa publicznego*, tłum. R. Bierzanek, Warszawa 1957, t. 2, s. 233.

⁹ S.E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Kraków–Wrocław 1958, s. 121.

¹⁰ W. Kowalski, *Restytucja dóbr kultury w świetle prawa*, <http://klub-generalagrota.pl/kg/baza-wiedzy/referaty/616,Restytucja-dobr-kultury-w-swietle-prawa.html> [dostęp: 15.05.2015].

stwa kulturalnego ludzkości. Prawna ochrona obiektów kulturalnych podczas wojny zaczęła się kształtować na przełomie XIX i XX w.

Jednym z pierwszych dokumentów prawnych z XIX w. zawierających zapisy odnoszące się do potrzeby skuteczniejszego zapewnienia bezpieczeństwa dobru kulturalnym podczas wojny była „Instrukcja dla dowództwa armii Stanów Zjednoczonych w polu”, wydana w 1863 r.¹¹. Ważnym przedsięwzięciem społeczności międzynarodowej w zakresie dążenia do prawnego uregulowania spraw związanych z wojną było zorganizowanie w 1874 r. w Brukseli międzynarodowej konferencji¹². W trakcie jej trwania wypracowano m.in. projekt deklaracji dotyczącej praw i zwyczajów wojny, która uwzględniała w swoich zapisach także potrzebę zapewnienia bezpieczeństwa dobru kulturalnym¹³. Pomimo że Deklaracja brukselska stanowiła obszerny zbiór norm dotyczących prowadzenia wojny na lądzie, to jednak wobec sprzeciwu niektórych państw nie stała się prawem obowiązującym. Dokument ten stanowił za to punkt wyjścia dla dwóch haskich konferencji pokojowych zorganizowanych w latach 1899 i 1907. Podczas II Konferencji Haskiej podpisano ogółem 13 konwencji, z których 12 zostało ratyfikowanych. Wśród nich były dwie (IV i IX), które poruszały konieczność zapewnienia ochrony dóbr kulturalnych podczas wojny. Szczegółowe zapisy dotyczące ochrony dziedzictwa kulturalnego zostały umieszczone w „Regulaminie dotyczącym praw i zwyczajów wojny lądowej”, załączonym do IV konwencji. Dokument ten regulował m.in. kwestie sposobów prowadzenia wojny, ochrony własności publicznej i prywatnej, ochrony ludności i jej mienia, ochrony dóbr kultury przed skutkami konfliktu zbrojnego oraz sankcji karnych za naruszenie postanowień konwencji¹⁴.

Obie konwencje (IV i IX), pomimo że bardzo ogólnie traktowały ochronę dóbr kulturalnych, stanowiły pierwszą międzynarodową kodyfikację prawa zmierzającą do zapewnienia w trakcie przebiegu wojny większego bezpieczeństwa dziedzictwu kulturalnemu ludzkości. Konwencje zostały ratyfikowane przez większość państw świata. Polska przystąpiła do nich w 1935 r. Z całą pewnością konwencje haskie były dokumentami o wielkiej wadze dla uregulowania praw wojny – w tym także w aspekcie dotyczącym ochrony dóbr kulturalnych. Dowodem ich znaczenia był fakt, że po zakończeniu I wojny światowej konferencja pokojowa

¹¹ W dokumencie tym stwierdzono, że klasyczne dzieła sztuki, biblioteki, zbiory naukowe oraz cenne przyrządy, np. teleskopy astronomiczne, a także szpitale powinny być zabezpieczone przed wszelkimi dającymi się uniknąć szkodami nawet wówczas, gdy znajdują się w obrębie miejsc ufortyfikowanych w czasie oblężenia lub bombardowania. Zob. R. Bzinkowski, P. Żarkowski, *Podręcznik do nauki prawa wojennego w silach zbrojnych*, Warszawa 2006, s. 135.

¹² A. Przyborska-Klimczak, *Rozwój ochrony dziedzictwa kulturalnego w prawie międzynarodowym na przełomie XX i XXI wieku*, Lublin 2011, s. 16.

¹³ H.P. Gasser, *Międzynarodowe prawo humanitarne. Wprowadzenie*, tłum. M. Flemming, Warszawa 2000, s. 12.

¹⁴ Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej podpisana w Hadze 18 października 1907 r., art. 1. Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej, art. 27. Zob. *Międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, red. M. Flemming, Warszawa 1991, s. 22–26.

w Paryżu uznała zasadę restytucji dóbr kultury za nierozzerwalny składnik układów pokojowych i odrzuciła jakiekolwiek prawo do zdobyczy wojennych w dobrach kulturalnych.

Ważnym dokumentem prawnym rzutującym na sposób użycia wojska w konflikcie zbrojnym i wskazującym zarazem na konieczność ochrony dóbr kulturalnych był Pakt Roericha o ochronie instytucji artystycznych i naukowych oraz obiektów historycznych¹⁵. Dokument został podpisany w 1935 r. w Waszyngtonie. Chociaż jego zasięg geograficzny ograniczał się do kontynentu amerykańskiego, stanowił on wzorzec, wokół którego powstały później inne projekty i traktaty¹⁶.

Współczesny wymiar ochrony dóbr kultury

Przełom w kwestii zapewnienia skutecznej ochrony dobrom kulturalnym przyniosła dopiero Konferencja Haska z 1954 r.¹⁷. W wyniku podjętych wówczas działań dyplomatycznych udało się zwołać w Hadze specjalną konferencję dyplomatyczną, która zakończyła się podpisaniem Aktu końcowego o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, Regulaminu wykonawczego oraz I Protokołu.

Główną ideą konwencji haskiej było dążenie do podjęcia przez państwa określonych czynności dotyczących ochrony dóbr kulturalnych jeszcze w czasie pokoju. Działania te miały być prowadzone zarówno przez administrację publiczną, jak i siły zbrojne w celu stworzenia warunków do skutecznej realizacji ochrony w wypadku konfliktu zbrojnego. Ustalono wówczas, że we wszystkich przypadkach kodyfikacji prawa podstawowym celem będzie dążenie do utrzymania równowagi pomiędzy wymaganiami humanitarnymi a militarnymi.

Analiza konwencji haskiej o ochronie dóbr kulturalnych przed skutkami konfliktów zbrojnych pozwala stwierdzić, że dokument ten w swoich zapisach wykraczał znacznie poza opracowanie stosownych planów ochrony dóbr kulturalnych i zapewnienie niezbędnych instrumentów dla ich realizacji. Zobowiązywał bowiem zarówno w okresie pokoju, jak i w warunkach zagrożenia bezpieczeństwa państwa i konfliktu zbrojnego wiele resortów, instytucji centralnych oraz terenowych organów administracji państwowej i samorządowej do angażowania się w rozwiązywanie szczegółowych spraw związanych z ochroną dóbr kulturalnych.

W konwencji haskiej w sposób nowatorski posłużono się terminem „dobra kulturalne”, zaznaczając, że z punktu widzenia ochrony nie jest istotne pochodzenie obiektu czy osoba jego właściciela. Ważne są natomiast indywidualne cechy przedmiotu – należącego do jednej z trzech kategorii:

¹⁵ W. Białek, A. Białek-Guillemette, *Kształtowanie się poglądów na ochronę dóbr kultury podczas wojny*, „Ochrona i Konserwacja Zabytków” 1998, nr 8, s. 45.

¹⁶ F. de Mulinen, *Podręcznik prawa wojennego dla sił zbrojnych*, tłum. R. Jasica, Warszawa 1994, s. 19.

¹⁷ A. Przyborowska-Klimczak, *op. cit.*, s. 49.

- 1) dobra ruchome i nieruchome, które mają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu;
- 2) gmachy, których zasadniczym przeznaczeniem jest przechowywanie i wystawianie ruchomych dóbr kulturalnych;
- 3) ośrodki obejmujące znaczną liczbę dóbr kulturalnych¹⁸.

Ochrona dóbr kulturalnych w rozumieniu konwencji haskiej objęła opiekę nad nimi oraz ich poszanowanie. Wyróżnione zostały dwa poziomy ochrony, które miały być realizowane w czasie pokoju i wojny. Państwa zobowiązały się tym samym do organizacji ochrony dóbr kulturalnych już w czasie pokoju, by zapewnić im ją wobec dających się przewidzieć następstw ewentualnego konfliktu zbrojnego. Ustalono ponadto, że dobra kulturalne nie mogą być przedmiotem represaliów.

Na mocy konwencji haskiej z 1954 r. państwa zobowiązały się również powstrzymać od używania dóbr kulturalnych i ich bezpośredniego otoczenia do celów, które mogłyby wystawić te dobra w razie konfliktu zbrojnego na zniszczenie lub uszkodzenie, oraz powstrzymać się wobec nich od wszelkich aktów nieprzyjacielskich. Na uchylenie tej ochrony pozwalała jedynie decyzja podjęta przez dowódcę odpowiedniego szczebla wynikająca z kategorycznej konieczności wojskowej. Wprowadzono ponadto dwa rodzaje ochrony: ochronę ogólną i ochronę specjalną (po uwzględnieniu szczególnych warunków bezpieczeństwa)¹⁹.

Na konferencji ustalono również, że dobro kulturalne położone w pobliżu ważnego obiektu wojskowego może być objęte ochroną specjalną, jeżeli strona konfliktu zobowiąże się do rezygnacji z użytkowania danego obiektu lub wyłączy go z wszelkiego ruchu komunikacyjnego. Wyłączenie powinno być przygotowane już w czasie pokoju. Dobra kulturalne objęte ochroną specjalną uzyskały przywilej nietykalności i powinny być opatrzone znakiem rozpoznawczym²⁰.

Konwencja haska wprowadziła również wykaz obowiązków wewnątrz każdego państwa, w tym również w jego siłach zbrojnych, przy czym nie określiła sposobów ich realizacji. Objął on następujące zadania:

- a) wprowadzenie do regulaminów lub instrukcji wojskowych postanowień, które by zapewniły przestrzeganie konwencji podczas działań zbrojnych²¹;
- b) wpojenie członkom sił zbrojnych poczucia szacunku dla kultury i dóbr kulturalnych wszystkich narodów;
- c) utworzenie w składzie sił zbrojnych komórek organizacyjnych bądź zespołu osób, które będą czuwać nad poszanowaniem dóbr kultury oraz współpracować z odpowiednimi władzami cywilnymi²²;

¹⁸ *Międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych...*, s. 136.

¹⁹ A. Przyborowska-Klimczak, *op. cit.*, s. 50–51.

²⁰ M. Kulikowska, Z. Falkowski, *Znaki ochronne i oznaczenia w międzynarodowym prawie humanitarnym konfliktów zbrojnych*, Warszawa 2011, s. 31–33.

²¹ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego..., art. 7, ust. 1.

²² *Ibidem*, art. 7, ust. 2.

- d) rozpowszechnienie tekstu konwencji, aby jej treść była znana siłom zbrojnym²³;
- e) ustanowienie podstawy prawnej do ścigania osób naruszających konwencję lub nakazujących jej naruszenie²⁴.

W myśl ustaleń konwencji haskiej, aby działania wojenne mogły być prowadzone zgodnie z normami międzynarodowego prawa humanitarnego i nie powodowały zniszczenia dóbr kulturalnych, niezbędne jest wcześniejsze zgromadzenie przez władze państwowe oraz siły zbrojne szczegółowych informacji na temat obszaru planowanych działań. Muszą one obejmować m.in. położenie i charakter ważnych obiektów cywilnych, w tym szczególnie chronionych obiektów kulturalnych. Efektem zebranych informacji może być podjęcie właściwych środków ostrożności, jak też odpowiednich decyzji zapewniających właściwą ochronę dobrom kulturalnym w trakcie obrony, natarcia, działań pomocniczych czy działań pokojowych realizowanych w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych.

Konwencja haska z 1954 r. oparta została na idei humanitaryzmu, wskazując adresatom, że ochrona kulturowego dziedzictwa nie jest tylko sprawą państwa, na którego terytorium niszczone są dobra kulturalne (stałe i ruchome zabytki historyczne, biblioteki, archiwa, obiekty przyrody), ale jest ważna dla całej społeczności międzynarodowej. Z tego też względu dziedzictwo kulturowe powinno uzyskać międzynarodową ochronę, przy czym żeby taka ochrona mogła być efektywna, musi być przeprowadzona już w czasie pokoju środkami zarówno narodowymi, jak i międzynarodowymi.

Działania opisane w konwencji haskiej zbudowane zostały na tryfazowych operacjach zabezpieczających. Pierwsza faza to planowanie na wypadek sytuacji wyjątkowych. Każde państwo na tym etapie powinno dokonać inwentaryzacji dóbr kulturalnych oraz zadbać, by zostały one wpisane do rejestru obiektów szczególnie chronionych i były oznaczone symbolem ochronnym. Ważnym zadaniem jest także przeszkolenie i przygotowanie sił zbrojnych do realizacji postanowień konwencji haskiej²⁵. W fazie rozpoczęcia i trwania konfliktu pojawiają się inne zadania. Dotyczą one w szczególności konieczności poszanowania dóbr kulturalnych przeciwnika bez względu na to, czy są one oznakowane symbolami konwencji, czy też nie. Istnieje też zobowiązanie do przeciwdziałania grabieży, kradzieżom i sprzeniewierzeniom oraz do powstrzymania się od rekwirowania ruchomych dóbr kulturalnych. W czasie okupacji siły zbrojne zobowiązane są także do wspierania struktur państwowych kraju okupowanego kompetentnych w zakresie ochrony i zabezpieczenia jego dóbr kulturalnych, oraz powstrzymania się od jakichkolwiek aktów odwetu w stosunku do dziedzictwa kulturalnego pokonanego państwa. Ustalono

²³ *Ibidem*, art. 25.

²⁴ *Ibidem*, art. 28, Rezolucja II.

²⁵ K. Sałaciński, *Ochrona dóbr kultury w świetle międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych*, [w:] *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, red. Z. Falkowski, M. Marcinko, Warszawa 2014, s. 504–509.

również, że siły okupacyjne będą przeciwdziałały wywozowi dóbr kulturalnych.

W konwencji haskiej zapisano ponadto, że wszystkie kraje członkowskie konwencji niebiorące udziału w okupacji zobowiązane są do zatrzymywania dóbr kulturalnych nielegalnie wywożonych z kraju okupowanego, jeśli będą przewożone przez ich terytorium. Państwa zobowiązane zostały również do pociągania do odpowiedzialności oraz nakładania kar i sankcji dyscyplinarnych na te osoby (bez względu na ich narodowość), które dopuszczają się łamania lub nakazują łamanie konwencji. Po zakończeniu działań wojennych pojawiają się kolejne zobowiązania. Zatrzymane dobra kulturalne powinny zostać zwrócone władzom uprzednio okupowanych terytoriów. Jednocześnie dobra takie nie powinny nigdy być zatrzymane jako reparacje wojenne. Ustalono ponadto w konwencji, że obowiązek ścigania przestępców nie ustaje nawet po zakończeniu danego konfliktu²⁶.

Kwestia regulacji wewnętrznych w odniesieniu do roli armii w zapewnieniu ochrony dobrom kulturalnym podczas działań zbrojnych napotkała jednak na duże trudności w wielu państwach, które wcześniej ratyfikowały konwencję haską. Wielu ekspertów wojskowych uznało bowiem, że jednostronne wprowadzenie w siłach zbrojnych instrumentów realizacyjnych w zakresie respektowania postanowień konwencji haskiej wpłynie negatywnie na swobodę działania armii w trakcie konfliktu zbrojnego. Pojawiły się nawet tendencje do pomijania w działaniach praktycznych przyjętych wcześniej zobowiązań prawnych. Z tego też względu powstała pilna potrzeba opracowania zbliżonych rozwiązań w zakresie sprawnego wdrożenia postanowień konwencji haskiej w siłach zbrojnych, która wymagała dodatkowych międzynarodowych porozumień w ramach bloków militarnych i porozumień regionalnych oraz na forum UNESCO, tak aby nakazy i zakazy regulujące w armiach zasady postępowania wobec dóbr kulturalnych podczas działań zbrojnych obowiązywały wszystkie strony konfliktu. Uchwalenie konwencji haskiej było niewątpliwie epokowym wydarzeniem w zakresie kodyfikowania zasad i norm międzynarodowej ochrony dóbr kulturalnych w czasie działań militarnych i pozamilitarnych.

W okresie późniejszym sprawa ochrony dóbr kultury została podjęta także w innych uregulowaniach prawnych. Jednym z takich dokumentów o wymiarze międzynarodowym, dążącym do bardziej szczegółowego uregulowania kwestii bezpieczeństwa dóbr kulturalnych podczas konfliktu zbrojnego, była Konwencja paryska dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 1970 r.²⁷. Ochronę dóbr kulturalnych dodatkowo wzmocniła Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego²⁸, podpisana w Paryżu w 1972 r.,

²⁶ J. Czaja, *Kulturowe czynniki bezpieczeństwa*, Kraków 2008, s. 43.

²⁷ Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r., Dz.U. z 1974 r., nr 20, poz. 106.

²⁸ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego,

która m.in. wprowadziła do prawa międzynarodowego pojęcia „dziedzictwo kulturalne” i „dziedzictwo naturalne”. W myśl konwencji dziedzictwo kulturalne stanowią zabytki, zespoły budowli, miejsca zabytkowe, zaś w skład dziedzictwa naturalnego wchodzi pomniki przyrody, formacje geologiczne i fizjograficzne oraz strefy o ściśle oznaczonych granicach, miejsca lub strefy naturalne. Ustalono, że identyfikowanie i wyznaczanie granic dla wszelkiego rodzaju dóbr należy do każdego państwa będącego stroną konwencji, na którego terytorium się znajdują.

Uregulowaniami dopełniającymi kwestię zwalczania nielegalnego obrotu dziełami sztuki były również rekomendacja Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO)²⁹ w sprawie zwrotu dóbr kultury wywiezionych nielegalnie z terytorium państwa członkowskiego z 15 marca 1993 r. oraz Konwencja rzymska dotycząca zwrotu dzieł skradzionych lub bezprawnie wywiezionych z 25 czerwca 1995 r. Oba dokumenty dotyczyły dóbr kulturalnych podlegających ochronie zgodnie z prawem danego państwa i określiły warunki, procedury i okres prekluzyjny (czyli termin, po którego upływie wygasają) dla roszczeń o restytucję dóbr (50 lat).

W 1992 r. z inicjatywy UNESCO powołano zespół konsultacyjny w celu dokonania przeglądu postanowień konwencji haskiej o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego. Była to reakcja na niszczenie i wywóz dóbr kulturalnych podczas wojen w Zatoce Perskiej i byłej Jugosławii. Wynikiem prac zespołu był opracowanie II Protokołu do konwencji haskiej, który został przyjęty w 1999 r.³⁰ Dokument ten zdefiniował katalog środków przygotowawczych, realizowanych w czasie pokoju w celu zabezpieczenia dóbr kulturalnych przed skutkami konfliktu zbrojnego. Ustanowił również zasady ich ochrony, które należy stosować w czasie prowadzenia operacji militarnych oraz podczas okupacji. Protokół wprowadził także nowy poziom ochrony dóbr kulturalnych: tzw. ochronę wzmocnioną³¹. W myśl zapisów protokołu może ona być przyznana dobru kulturalnemu o największym znaczeniu dla ludzkości, chronionemu przez przepisy prawa krajowego, a jednocześnie niewykorzystywanemu do celów militarnych. Z tego też względu dobro kulturalne objęte ochroną wzmocnioną nie może być obiektem ataku. Protokół określił ponadto zasady odpowiedzialności karnej i jurysdykcję za

przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. na 31. Konferencji Generalnej UNESCO w Paryżu., Dz.U. z 1976 r., nr 32, poz. 190.

²⁹ UNESCO (Organizacja Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury). Organizacja wyspecjalizowana w ramach ONZ, której podstawowym celem jest wspieranie współpracy międzynarodowej w dziedzinie kultury, sztuki i nauki, a także wzbudzanie szacunku dla praw człowieka, bez względu na kolor skóry, status społeczny i religię, <http://www.unesco.pl> [dostęp: 20.06.2015].

³⁰ II Protokół sporządzony w Hadze dnia 26 marca 1999 r. do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r., Dz.U. z 2012 r., poz. 248.

³¹ A. Przyborska-Klimczak, *op. cit.*, s. 58–65.

naruszenie ochrony dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, a także zasady udzielania wzajemnej pomocy prawnej.

Konwencja haska z 1954 r. o ochronie dóbr kulturalnych w przypadku konfliktu zbrojnego, regulamin wykonawczy do tej kwestii, jak również I Protokół dotyczący ochrony dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z II Protokołem z 1999 r. stanowią we współczesnym prawie międzynarodowym najważniejsze instrumenty w zakresie ochrony dóbr kulturalnych, które w szczególności sposób odnoszą się do sił zbrojnych. W tym miejscu warto zatem zaznaczyć, że kwestii dotyczącej przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych przez żołnierzy poświęca się także dużo uwagi w Wojsku Polskim. Świadczyć o tym mogą m.in. liczne dokumenty normatywne i działania praktyczne prowadzone w Siłach Zbrojnych RP³².

Sprawa ochrony dóbr kulturalnych została także podjęta w innych dokumentach zaliczanych do międzynarodowego prawa humanitarnego. Postanowienia odnoszące się do ochrony dóbr kulturalnych zamieszczono m.in. w I Protokole dodatkowym z 1977 r. do konwencji genewskich³³ oraz Protokole dotyczącym zakazów lub ograniczeń użycia min, min-pułapek i innych urządzeń, który został dołączony do Konwencji o zakazie lub ograniczeniu użycia pewnych broni konwencjonalnych powodujących nadmierne cierpienia, przyjętej w 1980 r.³⁴.

Podsumowanie

Po zakończeniu II wojny światowej w obszarze dotyczącym prawnych podstaw ochrony obiektów dziedzictwa kulturalnego na wypadek wojny niewątpliwie dokonał się znaczący postęp. Jednym z czynników, który korzystnie wpłynął na poziom ochrony dziedzictwa kulturalnego podczas konfliktu zbrojnego, było włączenie odpowiednich postanowień do dokumentów z zakresu międzynarodowego prawa humanitarnego i prawa karnego. Nie oznacza to wprawdzie, iż akty celo-

³² Decyzja nr 72/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 6 marca 2014 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych w resorcie obrony narodowej, <http://www.dz.urz.mon.gov.pl/dziennik/pozycja/decyzja-83-decyzja-nr-72mon-z-dnia-6-marca-2014-r-w-sprawie-przestrzegania-zasad-ochrony-dobr-kulturalnych-w-resorcie-obrony-narodowej/> [dostęp: 20.10.2016]; Rozkaz nr 26 Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych z dnia 22 stycznia 2015 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych w Dowództwie Generalnym Rodzajów Sił Zbrojnych i podległych strukturach organizacyjnych wraz z Wytocznymi Dowódcy Generalnego RSZ (załącznik nr 1).

³³ Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 roku dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół II), [w:] *Międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych...*, s. 186–191.

³⁴ Konwencja o zakazie lub ograniczeniu użycia pewnych broni konwencjonalnych, które mogą być uważane za powodujące nadmierne cierpienia lub mające niekontrolowane skutki, sporządzona w Genewie 10 października 1980 r. oraz Protokół II w sprawie zakazów lub ograniczeń użycia min, min-pułapek i innych urządzeń, [w:] *ibidem*, s. 191–199.

wego niszczenia, grabieży i nielegalnego wywozu dóbr kultury podczas wojny nie będą miały miejsca w przyszłości. Tym niemniej społeczność międzynarodowa dysponuje coraz skuteczniejszymi instrumentami i środkami służącymi zarówno do zapobiegania takim aktom, jak i karania ich sprawców.

Aby ochrona dziedzictwa kulturalnego ludzkości mogła być efektywna w trakcie wojny, koniecznie powinna być przeprowadzana już w czasie pokoju środkami dostępnymi na poziomie państwowym oraz w wymiarze międzynarodowym. Z tego też względu podstawą skutecznego systemu ochrony dóbr kultury na wypadek wojny powinno być w pierwszej kolejności utrwalenie w świadomości społeczeństwa niezbędnej wiedzy w tym zakresie. Takie działanie pozwoli mu nie tylko przyswoić pewne nawyki dotyczące potrzeby korzystania i czynnego uczestnictwa w kulturze, ale ułatwi również zrozumienie doniosłości i celowości ochrony dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń na wypadek zagrożenia wojennego.

Trzeba pamiętać, że każdego uczestnika działań zbrojnych obowiązują konkretne reguły postępowania, mające swoje odniesienie w przepisach międzynarodowego prawa humanitarnego i wskazujące dobitnie, że walkę należy prowadzić tylko przeciw nieprzyjacielskim komбатantom i obiektom wykorzystywanym przez siły zbrojne. Oznacza to, że nie wolno atakować osób cywilnych oraz że nie powinny one brać udziału w walce. Nie wolno także niszczyć mienia cywilnego, za wyjątkiem sytuacji, w której jest to absolutnie konieczne dla wykonania zadania. Grabież i kradzież mienia cywilnego są zabronione. Uczestnik działań zbrojnych powinien wiedzieć, że atak może być skierowany jedynie przeciwko celom wojskowym. Oznacza to, że obiekty cywilne winny być oszczędzane, chyba że są wykorzystywane do celów wojskowych. Nie wolno również atakować pewnych dóbr i budynków o znaczeniu kulturalnym (np. świątyń, muzeów, bibliotek, itp. obiektów kultury, chyba że zostanie wydany odmienny rozkaz) oraz osób, które się nimi opiekują.

Ogólna odpowiedzialność w czasie wojny spoczywa na dowodzącym siłami zbrojnymi i rozciąga się na wszystkie operacje i misje wojskowe, obejmując całą sieć dowodzenia oraz współpracę z władzami cywilnym. Każdy dowódca zobowiązany jest upewnić się, czy podwładni znają międzynarodowe prawo humanitarne oraz podjąć kroki niezbędne dla zapobieżenia naruszeniom tego prawa podczas działań zbrojnych poprzez stosowne postępowanie dyscyplinarne lub karne wobec sprawców naruszeń prawa.

Uchwalenie konwencji haskiej wraz z jej dwoma protokołami stanowiło niewątpliwie epokowe wydarzenie w zakresie kodyfikowania zasad i norm międzynarodowej ochrony dóbr kulturalnych w czasie wojny. Warto zatem pokreślić, że konwencja została oparta na prawie zwyczajowym i selektywnych regulacjach niektórych aspektów ochrony dóbr kulturalnych dotyczących konfliktów zbrojnych.

W obszarze prawnomiędzynarodowej ochrony obiektów dziedzictwa kulturalnego dokonał się zatem wyraźny postęp. Istotne było zwłaszcza ustano-

wienie mechanizmu instytucjonalnego i finansowego umożliwiającego bardziej skuteczne nadzorowanie działań państw prowadzonych na wypadek wojny. Do zwiększenia skuteczności działań ochronnych podczas konfliktu zbrojnego przyczyniło się też zastosowanie nowej formy ochrony wzmocnionej, która jest lepiej dostosowana do współczesnych realiów konfliktów zbrojnych, w których zastosowane nowoczesne środki walki pozwalają na bardziej precyzyjne kierowanie ataków na wybrane cele.